

Розстріл Денікінцями представника України на Кубані, Барона Ф.Боржинського

У серпні 1918 року я жив у Херсоні, хоча й під своїм іменем, але "самовільно", бо на Київщині мене посилено розшукувала гетьманська влада і німецьке командування. Перебування моє в Херсоні було перерване тим, що у газеті "Киевская мысль" був розміщений (у хроніці) наказ німецького коменданта про моє затримання як "ворога" Української Держави і союзного їй германського командування і як небезпечного підбурювача повстань. "Киевская мысль" дійшла до Херсона, – я купив цей номер випадково майже першим, – і в той же день я змушений був залишити його межі, так як місто це маленьке, а я вже всім у ньому був відомий (я працював в українських організаціях і в місцевих кооперативних спілках для їх статистичного дослідження). Мої приятелі зараз-же забезпечили мене паспортом (вірніше посвідченням) на ім'я уродженця м. Белграда Миколи Ілліча Грекова, і я, через кілька годин, залишивши дружину в Херсоні, плив уже на пароплаві по Дніпру вгору, до Олександрівська. Формально я їхав на Кубань (шляхом Олександрівськ - Волноваха - Ростов - Катеринодар) для закупівлі насіння¹ для херсонської кооперації, фактично прагнув виїхати за межі України. Доїхав я до Іловайської благополучно (тут був кордон України і Дону). На пароплаві обрав собі в дорожнє знайомство австрійського офіцера – українця (це я визначив одразу по книжці, яку він читав), для більшої впевненості у своїй безпеці. Потрохи він розговорився, і я дізнався, що він за людина і куди їде. Це був український патріот, який ненавидів німців і особливо германців і я міг завжди знайти в ньому підтримку. Їхав він у відрядження в Бердянськ знімати на фронт австрійську частину, яка там підготовувалась і відпочивала. Він говорив, що австрійська армія давно вже розвалилася, настрій солдат такий, що він буде радий, якщо залишиться живий і якщо в Бердянську все закінчиться лише тим, що його частина відмовиться виступити на фронт. Розповідав про зарозуміле і зневажливе ставлення німецьких офіцерів до австрійських, про грабежі німецьких офіцерів у Галичині (у батька цього офіцера німецьким командиром частини – генералом, було вивезене все майно з будинку, але потім вивіз призупинено лише завдяки своєчасному приїзду оповідача на прожиття додому). Від Олександрівська залізницею я їхав уже один. В Олександрівську, зупинившись в готелі, потрапив у набірний пункт сумної пам'яті Астраханської армії. Тут уперше після значної перерви я побачив російського офіцера в повному обмундируванні (ніхто у той час на Україні погонів вже не носив). Це був молоденький поручик (або корнет), обвішаний значками. Він сидів за столиком у номері з відкритими в коридор дверима і пояснював офіцерам, які приходили до нього, розміри окладів та інших видів винагороди в армії, яка формувалась. Ще, що залишилося в пам'яті від цього готелю – це переповнення її "нічними метеликами", які вільно "без туалетів" розгулювали по коридорах у вечірній час і гуляли з якимись офіцерами в кількох кімнатах. В Іловайській я повинен був пройти рогатки – українську і донську. Обережно озирнувшись навколо себе, я встановив, що донський прикордонний пункт розміщується у вагоні і представлений осавулом, який накладає штемпелі. Кілька "мандрівників"

¹ У листі слово написано нерозбірливо. Можливо, мається на увазі "покупкой соломки", можливо "покупкой семени".

переді мною пройшли легко з досить несолідними документами. Що стосується українського пункту, то в його приміщенні (на вокзалі) я побачив офіцера в новій гетьманській формі (такій противній мені після всього пережитого); він позіхав, стоячи біля столу, – і більше нікого. Пред'явивши донському осавулові свої кооперативні документи, я без зайвих розпитувань отримав штемпель на один з них; після чого такий же штемпель доклав і нудьгуючий український офіцер. Я перетнув кордон.

Залізнична лінія Іловайська – Ростов була жвава і не йшла ні в яке порівняння з лінією Олександрівськ – Волноваха – Іловайська. Тут, двоколіїним шляхом, мчали справжні експреси (а не тільки темні "максими") Ростов – Харків. У Ростов я приїхав рано вранці, і мене вразив, ледве я увійшов у зал вокзалу – блиск погонів і орденів, брязкіт шабель та дзвін шпор. Вокзал кишів генералами, полковниками й іншими військовими. Усе – як було до 1917 р., ніби революція була лише сном. Це було в момент розквіту влади Отамана Краснова, момент белетристичних наказів генерала Грекова (градоначальника Ростова) та діяльності його правої руки – начальника охоранки полковника Ікаєва. Про останнього генерал Греков писав в одному з наказів: "Ікаєв хоча і не юрист, але справу розуміє". В подальшому (при відступі) Ікаєв вивіз до Грузії величезне, "благонабуте" в Ростові, майно. Мене збентежило тільки те, що моє нове прізвище "Греков" ідентичне з прізвищем знаменитого градоначальника. Але збентеження виявилось марним. У Ростові я прожив спокійно (в кооперативному гуртожитку з меблями). Мене там знав лише голова правління Південно-Східного Кооперативного Банку Е.Ф.Ренінг, він мене і влаштував як кооператора; для інших я був тільки Грековим. Скоро, проте, я зустрівся з кубанцями-кооператорами і поїхав на Кубань.

У Катеринодарі в цей час почав свою роботу організований Г.І.Шрейдером "Південно-Східний Комітет Членів Установчих Зборів", який, між іншим, замість Добровольчої Армії надавав перевагу Армії республіканській, демократичній. Комітет видавав газету "Рідна Земля", господарською частиною якої опікувався А.Тесля² (колишній член 1-ої Державної Думи виборжець). Межі України він залишив теж внаслідок гонінь гетьманської влади. Він мені запропонував, разом з ним, вести український відділ "Рідної Землі", з метою висвітлення справжньої сутності гетьманщини, що мною було прийнято і ми справді помістили ряд статей про Гетьманщину за той короткий час, який проіснувала "Рідна Земля". Як член Всеросійських Установчих Зборів, я цікавився роботою Південно-Східного Комітету, але формально не вступав у нього, беручи до уваги постанову Членів Установчих Зборів від України про утримання від участі в Установчих Зборах, зважаючи на зміни у юридичному становищі України, і очікування відновлення зв'язку з Україною. Як відомо, Південно-Східний Комітет і його орган "Рідна Земля", не вгадали істинних ідей і настроїв Добрармії, Г.І.Шрейдер був незабаром заарештований і примушений залишити територію Добрармії, Комітет не міг продовжувати свою діяльність, а "Рідна Земля" повинна була закритися.

Через А.Ю.Теслю я познайомився з невідомим мені до того полковником Полівановим, прибулим теж з України. Він дуже бідував, і А.Ю.Тесля допомагав йому підшукати заробіток, – доручав, наприклад, закупівлю паперу для газети тощо. У середині вересня, повернувшись з поїздки по станицях (я працював тоді в Кооперативному Союзі), я зустрів п. Поліванова, і він мені повідомив, що через Катеринодар, повертаючись з Кавказу, проїжджав барон Ф.Боржинський, причому розшукав його, п. Поліванова, і просив познайомити з місцевими українцями, щоб

² Тесля Андрій Юхимович (Єфимович) (народився 1880 р. в с. Степанівці, Василівської волості, Полтавського повіту, Полтавської губернії) – громадсько-політичний діяч, депутат Першої Державної Думи Російської імперії (1906), публіцист.

з'ясувати, хто тут є, бо він, Боржинський, має бути призначений на Кубань представником від гетьмана і йому потрібні будуть співробітники. Пан Поліванов, за браком часу і виїздом з Катеринодара осіб, з якими міг познайомити п. Боржинського, нічого не встиг зробити.

Барон Ф. Боржинський виїхав до Києва для представлення гетьману, а п. Поліванов очікував від нього повідомлень. І дійсно, вже наприкінці вересня він прибіг до мене весь спітнілий і схвильований, і показав телеграму приблизно такого змісту: "Панові полковникові Поліванові. Його Світлость Ясновельможний Пан Гетьман призначив мене дїпльоматичним представником Української Держави і Його Світлості на Кубані, а вас моїм секретарем. Позаяк до відкриття Краєвої Ради я прибути не можу, то доручаю вам вітати Крайову Раду так: "Його Світлость Ясновельможний Пан Гетьман всієї України вітає суверенний орган Кубані Крайову Раду і бажає їй плодотворної праці на добро і щастя рідного Україні Кубанського козацького народу. Хай живе вільна Кубань! Хай живе дружба і приязнь між нею і Україною!" Барон Боржинський". (За точність передачі тексту не ручаюся; він повністю віддрукований в стенографічних звітах Кубанської Крайової Ради). Залишалось два-три дні до відкриття Ради (1 жовтня 1918 р.) і п. Поліванов не знав, що робити. Перш за все – у нього не було грошей, далі, – не було костюма, не було антуражу; потрібно було робити дипломатичні візити. Зізнаюся, я поставився до становища п. Поліванова несерйозно: по-перше, я зневажав гетьмана і його владу, по-друге, мені смішно було бачити п. Поліванова в ролі представника України – до цього він підшукував квартири, закупував типографічні приналежності тощо. Він помітив мій настрій і побіг до інших. Іншими, переважно, були А.Ю.Тесля і агроном п. Єрмілов (Єрмоленко). А.Ю.Тесля прийняв у справі Поліванова гарячу участь; таку ж участь взяв і п. Єрмілов. Негайно були віддруковані візитні картки секретаря міністра-резидента України на Кубані п. Поліванова, останній одягнений у фрачну пару, і почалися його візити. Знаю, що візити були зроблені: Кубанському Отаману, генералу Філімонову³, голові уряду Сушкову, голові Крайової Ради Л.Л.Бичу⁴, М.С.Рябоволу⁵ та іншим. Урядом п. Поліванову було відведено приміщення у Військових Зборах, там же, де містився англійський військовий представник Фок, делегація Дока та інш. Візитами п. Поліванов залишився цілком задоволений, прийняли його добре.

У цей час з Києва прибула і делегація Українського Національного Союзу, у складі відомого кооператора, "артільного батька" Миколи Васильовича Левитського⁶ і кубанського козака п. Сердюка, для привітання Кубанської Крайової Ради. М.В.Левитський відразу ж зібрав навколо себе українських емігрантів, посилив ними свою делегацію на праві кооперації, а разом з тим свої кроки погодив і з виступом п. Поліванова, вірніше – виступ п. Поліванова погодив зі своїми діями, так що, пам'ятаю, навіть у текст привітання, присланий п. Поліванову з Києва, були внесені деякі корективи після спільного обговорення цього тексту.

1-го жовтня зібралася Кубанська Крайова Рада, в будівлі "зимового" театру. П.п. Левитський і Поліванов розмістилися в ложі дипломатичних представників; там же знаходилися і представники Дону; туди ж були проведені і ми – українські емігранти (п. Тесля, я, п. Филипович,

³ Олександр Петрович Філімонов (14 вересня 1866 — 4 серпня 1948) – український козацький військовик, генерал-лейтенант. Отаман Кубанського козачого війська (12 жовтня 1917-10 листопада 1919).

⁴ Бич Лука Лаврентійович (1875 — 12.01.1944) — перший голова Кубанського Крайового Уряду, кубанський український політичний діяч, козак станиці Павлівської Єйського повіту.

⁵ Мико́ла Степа́нович Рябові́л (народився 17 грудня 1883 — помер 13 червня 1919) — український політичний діяч на Кубані; Голова Кубанської Законодавчої Ради; Голова Кубанської Військової Ради.

⁶ Мико́ла Васи́льович Леви́тський (народився 25 березня (7 квітня) 1859— помер 1 грудня 1936) — громадський діяч і кооператор, найвідоміший представник ліберального народництва в Україні, організатор кооперативного руху, публіцист.

Єрмілов та інші). У протилежній ложі перебували верхи Добрармії, на чолі з Денікіним. Не можу пригадати хронологічного порядку виступів, але мені здається, що першими виступили Донці, потім Українці, а потім вже генерал Денікін (він очевидно чекав телеграми про взяття Ставрополя). У привітанні Донців містився заклик "старшого брата" до спільної боротьби з більшовиками за козацькі вольності й свободу козачих країв і за відновлення правового ладу в Росії; говорив В.А.Харламов. П. Поліванов прочитав свої вітання від імені гетьмана, і під грім оплесків (такими ж оплесками були нагороджені і Донці) зійшов. За ним говорив М.В.Левитський. Багатослівний старий говорив надзвичайно довго, але слухали його уважно. Він говорив (українською) від імені матері України до дочки Кубані; розповідав про історичну трагедію українського народу, про його воскресіння до нового вільного життя... На закінчення привів сербську бувальщину про дзвін святого Лазаря, який мовчав весь час турецького панування в Сербії і задзвонив у день визволення Сербії. (Вся ця промова розміщена у друкованому стенографічному звіті Кубанської Крайової Ради). Коли він закінчив і, під оплески Крайової Ради зійшов у ложу, слово взяв представник Крайової Ради Л.Л.Бич. Спершу він відповідав "старшому братові" Дону, відзначаючи повну готовність Кубані прийти на заклик Дону, а потім, перейшовши на українську мову, відповідав "сестрі" Україні, яка у той час вже простягнула руку допомоги Кубані (германські снаряди). Пам'ятаю, що найменування Л.Л.Бичем України "сестрою", а не матір'ю, було для українців розчаруванням, але потім я переконався, що п. Бич повинен був так вчинити, враховуючи кубанську реальну обстановку: антагонізм між лінійцями⁷ (великоросами), чужими Україні, і чорноморців, дійсно дітьми України, знаходження у складі Кубані горців, також чужих у племінному відношенні Україні, а також присутність на Кубані Добровольчої Армії, союзника Кубані і ворога України. Так чи інакше, справа з привітаннями та відповідями на них (відповідав і Отаман генерал Філімонов) пройшла без всіляких інцидентів і всі різнодійні сторони вели себе якнайкоректніше. Потім (мені так пригадується, що "потім") слово взяв генерал Денікін. Твердо, повільно, немов б'ючи сокирою, він почав свою промову. Тексту я не пам'ятаю, але вона була побудована і виголошена чудово. У ній не було нічого того, що виявляло б тенденції Добрармії, які так яскраво проявилися, коли вона зміцніла; в його мові Добрармія вимальовувалася як армія подвижників-героїв, які поставили собі за мету звільнення Росії від ярма насильників в ім'я її свободи і народовладдя; що на Кубані Добрармія є тільки союзником Кубанців у їх боротьбі з більшовиками і що цей союзник не втручатиметься у справи Кубані. На самому початку промови Денікіну подана була депеша. Він, не поспішаючи, її розкрив і потім сказав: "Тільки що впав Ставрополь. Це депеша про цю нову і важливу нашу перемогу над ворогом". Це був прийом, що мав великий вплив на членів Ради.

Приблизно через тиждень-два приїхав і барон Ф.Боржинський.

М.В.Левитський затримався на Кубані. Він оселився в готелі "Дому Кооперації" і найнявся письменником статей і... віршів. Хороший кооператор, навіть – один з апостолів російської кооперації, він був, однак, поганим поетом; його значення як громадського діяча було незрівнянно більше порівняно з його значенням як поета. Ще в Єлисаветграді (своєму рідному місті) він видав після революції 1917 р. кілька брошур своїх політичних віршів "Вільна Україна", "Вороги України" тощо. У них він у віршованій формі викладав історичні факти і політичні

⁷ "Лінійці" (рос. "линейцы") – частина Кубанських Козаків. На відміну від Кубанських Чорноморців (переселенців з України), які розмістилися в Приазов'ї організованим Військом з отаманом на чолі, лінійці переселялися на Північний Кавказ поступово і в різний час, а їх полки підпорядковувалися командирам Окремого Кавказького корпусу.

тенденції, при чому політичні горизонти українських рухів швидко розширювалися і випереджали погляди автора, тому в своїх брошурах йому доводилося поступово робити виправлення з "автономії" на "федерацію", з "федерації" на самостійність тощо, а це для віршованих творів було не зовсім добре. Його хвороба віршування була обтяжлива особливо для мене. Я завідував кооперативним видавництвом і редагував щотижневий журнал. Тому М.В.Левитський всі свої твори (а писав він їх безперервно день і ніч; говорив: "вночі встану – так и напливає, так и напливає") ніс мені для друку. Він був переконаний, що його твори повинні бути прийняті як щось видатне і питання про те – друкувати чи ні, не може бути; я ж бачив, що всього цього друкувати не можна. Я намагався направити його творчу енергію по іншому шляху – саме на писання його багатих і надзвичайно цікавих спогадів як кооперативного і громадського діяча, але марно: він писав вірші і в цьому бачив своє виняткове покликання. Проте, я нічого не надрукував, чим, здається, образив старого. Частина його віршів, у тому числі і гімн "Кубані" (дуже невдалий) була надрукована в офіційній "Вільна Кубань".

Коли приїхав барон Боржинський, він оселився там же, у "Військових Зборах". Секретарем його був п. Поліванов, А.Ю.Тесля займав місце ніби радника, пані Тесля служила друкаркою. Близько до української делегації стали і М.В.Левитський та п. Єрмілов. Всі ці особи склали раду міністра-резидента та впливали на його вчинки. Я довгий (порівняно) час уникав спілкування з ним, поки він не попросив у мене для відсилання на Україну наших українських видань; до того часу мені знадобився паспорт, – таким чином відбулося наше знайомство.

Барон Боржинський мені дуже сподобався. Вихований, освічений, коректний і спокійний, він справляв дуже хороше враження. За зовнішністю він був типовий українець, середнього зросту, худорлявий, темний шатен, з довгими запорозькими вусами, розумним, лагідним поглядом. Одягався він у форму українського військового старшини (офіцера), в синій жупан (він мав чин полковника російської служби). Барон Ф. Боржинський походив з селянської сім'ї Уманського повіту, Київської губернії. Як російський офіцер він перебував у якійсь експедиції чи в складі місії у Монголії і там, з одного боку, надав значні послуги російському уряду, з іншого – був оцінений монголами і отримав від них якийсь місцевий титул, який і був потім переведений російським урядом у титул барона. Між іншим, він знав відмінно англійську мову, і між ним та англійським представником Фоком встановилися приятельські взаємини (вони жили *vis-à-vis*); це сприяло розсіюванню тих брехливих тенденційних відомостей про Україну та її національних діячів, які розповсюджував "Осваг"⁸ і якими засмічувались голови іноземців верхами Добрармії і такими добровольцями, як В.В. Шульгін⁹.

Ухилюся тут, щоб відзначити дещо про іноземців. При мені на Кубань прибули перші гості від Антанти і їх танки та вантажівки. Гості, по шляху проходження яких були влаштовані урочисті зустрічі, були пошановані в будівлі Крайової Ради ("Зимовий театр"), вантажівки маневрували вулицями Катеринодара, а танки демонстрували на лузі біля ріки Кубані. Під час вшанування в зимовому театрі, один з представників Антанти відповідав на промову і закінчив проголошенням здоров'я Добрармії, абсолютно забувши згадати про господарів краю кубанців. Тільки коли він

⁸ ОСВАГ (ОСВедомительное АГентство) – інформаційно-пропагандистський орган Добровольчої армії, в подальшому – Збройних Сил Півдня Росії, наділений монополією на надання інформації про дії офіційних структур Білого Півдня і розповсюдження інформації для мас-медіа на територіях, підконтрольних його владі. Заснований влітку 1918 року генералом Денікіним.

⁹ Василь Віталійович Шульгін (13 січня 1878, Київ — 15 лютого 1976, Владимир) — російський політичний діяч, публіцист, за освітою правник. Відомий своїми націоналістичними поглядами, підтримкою російської монархії, антисемітизмом та українофобією. Після Жовтневого перевороту 1917 р. був активним членом і одним з ідеологів Білого руху.

зійшов з трибуни, хтось шепнув йому про його упущення, він повернувся, вірніше вибіг, на трибуну і крикнув: "Viva la Koubagne!" Ще до приїзду цих гостей Антанти, в Катеринодарі перебував відомий (але не знаменитий) капітан (якщо не брешу) Ерліш. У вересні 1918 р., після прибуття на Кубань, я за дорученням української емігрантської колонії на Кубані, був у нього разом з А.Ю.Теслею, щоб з'ясувати погляд французів на Україну і їх наміри. Були ми у нього дві-три рази. Перший раз він нам доводив, що України не існує, так як він проїжджав через Україну кілька разів, бував у Києві та інших містах, але ніде не чув української мови, не бачив українських вивісок тощо. Востаннє він змушений був прямо сказати, що він цілком згоден з думкою і поглядами В.В. Шульгіна, і французький уряд буде в усьому підтримувати національні зусилля Добрармії. Я його запитав: "Ви висловлюєте Ваші погляди, чи погляди Вашого уряду?" Він відповів: "Це погляди мого уряду". Більше я з ним не бачився. Звичайно, ці маленькі люди (Ерліш, одеський консульський агент Енно та інші) діяли на власний страх і ризик та за своїм неглибоким розумінням, але на хід подій тут на місцях вони, безумовно, мали великий вплив. Пізніше в Катеринодарі французів представляв полковник Корбель зі своїм помічником капітаном Видовим (Vidof). З ними я нав'язав зносини за дорученням (приватним) Кубанського відомства внутрішніх справ (відомства закордонних справ не було). Так як всі зовнішні зносини велися через Добрармію, а особисте спілкування відбувалося лише через Отамана, то Кубанський уряд був у цьому відношенні безпорадним і ізольованим. Він не знав, які в дійсності взаємини між Добрармією і Антантою, яке відношення останньої до Кубані, які погляди на майбутній лад у Росії тощо; він навіть не міг вільно спілкуватися зі своєю делегацією, відправленою до Парижа (Бич, Калабухов, Манжула, Білий та ін; згодом залишилися в Парижі Бич і Калабухов, решта повернулися). Мені було доручено інформувати французьку делегацію про перебіг кубанського політичного і громадського життя, взаємини з Добрармією, її поведінку тощо; довідуватися з тих чи інших питань і налагодити пересилання пошти до Парижа. Я головним чином мав справу з Видовим, і мені здавалося, що він був зі мною у відомих межах щирим. Що свої обіцянки він виконував, я суджу за тим, що те, що мені вдавалося перевірити, свідчило саме про це. Наприклад, пошту справно надсилали до Парижа; заарештовані Добрармією в Новоросійську українські делегати (прибули з Києва для проходження на Дон і потім повернулися з Дону до Новоросійська) були звільнені негайно, і інше. Але чи була істотна користь від моєї роботи – сказати важко. Це полегшувало французам триматися в курсі кубанських справ, а кубанцям полегшувало зносини з Парижем і давало можливість іноді отримати ті чи інші відомості. Але, звичайно, все це не відповідало положенню Кубанського Уряду, який міг би легально встановити свої взаємини з представниками Антанти, якщо б цьому всіляко не протидіяла Добрармія або якби в політиці Кубанського Уряду було б більше твердості. (У цей час кабінет Сушкова, слухняний цілком Добрармії, повинен був піти після низки вбивств кубанців, скоєних чинами Добрармії, а при владі знаходився кабінет Курганського¹⁰).

Незабаром після прибуття барона Боржинського на Кубань почалися вирішальні події на Україні – з поразкою німців затріщала і влада гетьмана, що трималася лише німецькими багнетами. Кубанський Військовий Штаб мав прямий телеграфний дріт з Катеринославом. Цим проводом часто став користуватися секретар барона Боржинського полковник Поліванов. Тяглося це, однак, недовго. Одного разу, коли він отримав стрічку своєї розмови, до нього підійшов офіцер Добрармії, що знаходився на телеграфі, і зажадав видачі стрічки. Поліванов відмовив, офіцер рвонув у нього стрічку, але Поліванов його відштовхнув і заявив, що він – член дипломатичної місії і ніяких розмов вести не бажає, а за насильство офіцер понесе кару. Все це в

¹⁰ У листі нерозбірливо написано: "інт. Курганського", чи "інж. Курганського".

даний момент зійшло благополучно для Поліванова тому, що на телеграфі були і козачі офіцери, а сам Поліванов володів достатньою фізичною силою, щоб викликати до себе "повагу" з боку офіцера Добрармії, який напав на нього.

Але вночі полковник Поліванов, який містився у "Військових Зборах", зник. Його кімнату, як і приміщення канцелярії української місії, розгромили, а папери винесли. З'ясувалося, що полковник Поліванов заарештований Добрармією і його відвезли на вокзал (так вказали випадково перебуваючі в цей час на вокзалі, яким п. Поліванов встиг кинути кілька слів). Через день з'явилося офіційне повідомлення генерала Денікіна, приблизно такого змісту: "У Катеринодарі знаходиться представництво гетьмана Малоросії П.Скоропадського. Службовець цього представництва Поліванов останнім часом зав'язав телеграфні зносини з повсталими проти гетьмана бандами. Так як цим Поліванов зрадив тій владі, представником якої він був, то більше в складі представництва гетьмана П.Скоропадського він, природно, вважатися не може. Зважаючи на те, що він увійшов у зносини з організаціями, ворожими Добровольчій Армії, то за розпорядженням штабу він заарештований і відправлений для дачі відповіді перед своїм урядом". За наполяганням барона Боржинського перед Кубанським Урядом (кабінет Сушкова), деякі папери, винесені з канцелярії місії, були повернуті, але місія, звичайно, не отримала ніякого задоволення; Добровольча Армія до цього часу вже настільки закріпилася, що могла вже не рахуватися з кубанцями і потрохи відкривати забрало зі свого справжнього обличчя. Доля полковника Поліванова стала відомою із-за того, що він через деякий час надрукував про себе відомості в київській газеті "Відродження", яка потрапила на Кубань. Виявилось, що Добрармією він був відвезений до Новоросійська, а звідти морем до Севастополя, де і посаджений у в'язницю. Полковнику Поліванову вдалося схилити на свій бік свого караульного – кубанського козака, і вони разом втекли і щасливо прибули до Києва.

Місце полковника Поліванова в місії барона Боржинського зайняв А.Ю.Тесля. У цей час влада гетьмана на Україні вже впала; барон Боржинський визнав нову владу і залишився на своїй посаді. Справи ж на Кубані були кепські. У міру зростання успіхів Добрармії та просування її на Донському фронті, влада її на Кубані виявлялася все з більшою і більшою лютістю; влада кубанського уряду звелася фактично до нуля. З'явилося нове звинувачення проти кубанців – у петлюрівщині, стали переслідувати все, що мало ті чи інші ознаки українського. Лютував "Освар", завивали ультра-чорні газетки: "Велика Росія" В.Шульгіна, "Кубанське життя" (здається "життя") та інші. Насильства і вбивства стали звичним явищем. На Різдвяні, наприклад, свята, в грудні 1918 р. культурно-освітнім відділом Кубанського Центрального Кооперативного Союзу були влаштовані по станицях, при "Просвітах", базари книг (виставки-базари). Здавалося, нічого в цьому поганого не було, а тим не менше у станиці Пашковській, під самим Катеринодаром, за виставку на "базарі" українських букварів, казок та інших белетристичних книжок контррозвідкою був заарештований голова "Просвіти" і ще один з її членів, і так як звинувачення до них пред'явити ніяк не можна було, то вночі їх почали "супроводжувати" з Пашковської до Катеринодара трамвайною лінією і на половині шляху розстріляли за "спробу до втечі". Розстріл виконав полковник Гончаров. Його намагалися піддати суду, але марно – він виконував волю того, хто йому наказав... Був заарештований ряд кубанців за ознакою їх української національності, як можливі вороги в майбутньому; шукали уявних агентів Петлюри, переслідували за доносами і припущеннями (справа полковника Блохи, розстріл його ад'ютанта та інші). Прокламаційний список, добутий контррозвідкою, містив довгий перелік імен виключно української (чорноморської) вимови. Поведінка тилових офіцерів Добрармії (які гуляли ночами, тинялися вулицями), ставала все нахабнішою. Пізнього вечора небезпечно було проходити

вулицями Катеринодара. Наприклад, одного разу я з дружиною повертався з гостей. Нас супроводжували: господиня, її брат – кубанський офіцер, і їхній батько – полковник. На головній вулиці – Красній – нам загородили дорогу двоє гусар; обидва були п'яні і навмисне, побачивши пань, стали лихословити. Бувший із нами брат господині розлютився і звернувся до офіцерів-хуліганів з вимогою негайно піти. Тоді один з них вихопив револьвер і закричав: "Я тебе застрелю, казачья шкура!". Однак, помітивши полковника, батька своєї жертви, звернувся до нього: "Господин полковник, разрешите его пристрелить!" З огляду на те, що ці два хулігани не були єдиними, старий полковник повинен був напружити всю свою холонокровність, щоб ліквідувати цей інцидент не так як би слід було, а так як було єдино можливим: наказати своєму синові йти, а п'яних хуліганів урезонювати.

Тим часом на Україні події розвивалися сприятливо, як це здавалося з прекрасної далечини. Природно, що в українських емігрантів виникало прагнення повернутися на батьківщину. Особливо поспішала подружня пара Тесля та М.І.Левитський. Якщо у А.Ю.Теслі може й були мотиви суспільні, то у m-те Тесля спонукання були простіші – повернутися до свого гардеробу, який залишився в Лубнах. Я відзначаю цю дрібницю тому, що вона мала своє значення у загибелі барона Боржинського. Проїхати на Україну можна було з великими труднощами; вільніше, ніж іншим способом, через Новоросійськ і морем на Одесу. Тому особи, які оточували барона Боржинського, головним чином пара Тесля, стали посилено радити йому виїхати на Україну, розраховуючи, що його дипломатичний вагон буде особливо легко пропущений до України. Мотивом для переконань барона Боржинського послужила та обставина, що війська Добрармії увійшли у фактичне зіткнення з українськими військами, а так як, на думку радників барона Боржинського, в Добрармії бере участь частина кубанських козаків, то значить Кубань почала неприяні дії проти України тощо.

Барон Боржинський спочатку вагався, хоча становище його було важке, але врешті-решт його переконали. Кілька разів А.Ю.Тесля приносив до мене "для відгуку" проекти ноти барона Боржинського Кубанському Уряду про відкликання кубанських військ з українського фронту, і кожен раз я твердив п. Теслі не робити цього, тобто не посилати ноти і не переконувати барона Боржинського залишати межі Кубані, бо для всіх ясно, що Кубанський Уряд безсилий задовольнити цю вимогу п. Боржинського, а крім того ні формально, ні фактично ворожих дій між Кубанню і Україною не було. Тим часом перебування тут українського представника мало і тим більше могло мати в майбутньому своє позитивне значення. Але аргументи m-те Теслі (за паспортом р. Цимбалістової) перемогли: наприкінці січня 1919 Кубанському Уряду бароном Боржинським була вручена нота з вимогою протягом 24 годин відкликати кубанські частини з українського фронту, або повернути йому, барону Боржинському, паспорти. Потрібно відзначити, що при всіх своїх прекрасних людських якостях, барон Боржинський відрізнявся м'якістю характеру, яка паралізувала його власну волю і іноді, як у даному випадку, робила його іграшкою в чужих руках. Тому, з тих пір як А.Ю.Тесля став його секретарем, всі справи місії направлялися так, як того бажав п. Тесля, особливими ж талантами або передбачливістю ця людина не відзначалась, у чому я переконувався неодноразово.

Кубанський Уряд ноту прийняв і дав на неї відповідь із запізненням (приблизно на 12 годин). У своїй відповіді Кубанський Уряд повідомив, що на українському фронті ніяких кубанських частин немає і ніяких ворожих дій Кубань проти України не починала і починати не думає. Барон Боржинський, однак, попросив свої паспорти і зібрався в дорогу. Він мав свій вагон І-го класу, який і спокушав його (і не стільки його, як його оточуючих) поїхати не безпечним шляхом через Новоросійськ на Одесу, а через Дон та фронт генерала Май-Маєвського. Генерал

Май-Маєвський, тоді ще маловідомий, займав лінію Маріуполь-Волноваха-Кам'яновугільний район, звернену фронтом на Україну (більшовиків там ще не було), і вагону барона Боржинського належало, після проходження території Дону, прослідувати через цей фронт. Я, в числі інших, проводжав барона Боржинського. Він був спокійний, упевнений у собі, як звичайно. У ролі секретаря з ним їхав А.Ю.Тесля, з дружиною, М.В.Левитський – у ролі радника, і ще кілька осіб (серед них кубанці, яких переслідувала Добрармія) – як персонал. Кубанський Уряд надав до кордонів Дону почесну варту, і взагалі виказав щодо барона Боржинського велику увагу і сприяння. Наприкінці січня (здається 24-25) 1919 року місія залишила Катеринодар.

Минуло близько трьох тижнів. Життя на Кубані продовжувало розвиватися в тому ж напрямку Добровольчої сваволі. Природно, нам, українцям, дуже хотілося вийти за межу цієї вакханалії і повернутися додому. Якось дізнаємося, що з Новоросійська в Ростов приїхала спеціальна українська місія на Дон, у складі: інж. Веселовського, інж. Тимошенко, інж. Гречки, одного полковника (прізвище забув) і Бойка. Так як вона була вже в Ростові, а нам цікаво було з'ясувати становище на Україні, то нашою колонією я та п. Бродовський були послані на Дон для побачення з цією місією. Ми її там знайшли. Її метою було встановлення технічного контакту з Доном, як щодо оборони від більшовиків, так і в народно-господарському відношенні. Завдання цієї місії не були досягнуті, оскільки захоплення України більшовиками відбувалося так швидко, що місія не встигла домовитися, як вже не було про що і для чого вести переговори. На зворотному шляху, як я вже згадував, місія в Новоросійську була арештована Добрармією і звільнена тільки за наполяганням французького представника. Але це було пізніше. У момент же нашої зустрічі з нею в Ростові, п. Тимошенко, між іншим, розповів нам про те, як він просувався з Харкова до Києва перед виїздом на Дон, і з його розповіді вже було очевидно, що Україна перед більшовиками не встоїть. Гетьманську владу в Харкові ліквідував він, Тимошенко, з невеликим загоном. Німці зайняли нейтральне положення і вимагали лише пропуску на захід. Але зате більшовики почали тиснути на Харків. Відчуваючи своє безсилля надати більшовикам успішний опір, Тимошенко, разом зі своїми товаришами, виїхав до Києва, щоб просити реальної допомоги. Його телеграфні зносини не привели ні до чого. І ось дорогою до Києва потяг, в якому він слідував, кілька разів зупиняли українські частини, які скинули владу гетьмана, і йому, Тимошенко з іншими, ставили запитання – куди і навіщо вони їдуть. Здається у Полтаві, коли Тимошенко відповів, що їде до Києва просити допомоги проти більшовиків, йому зауважили: "А, так. Це нам не йде!" І після цього далі його не пустили. Довелося вжити багато зусиль і нові аргументи, не такі непримиренні щодо більшовиків, щоб свої ж війська його пропустили до Києва. Далі про мету своєї поїздки він говорив щось інше. Ось це був лейб-мотив інформацій, отриманих нами від надзвичайної місії. Але я відхилився вбік.

Про свою поїздку до Ростова я розповів тут тому, що там я дізнався про долю барона Боржинського. Дізнався я це таким чином. Чую, проїжджаючи вулицею, оклик мого імені. Озираюся й бачу – за санками намагається бігти, щоб мене зупинити, старий М.В.Левитський. Вигляд у нього невпізнаний. Зазвичай він гладко поголений, лише величезні сиві вуса звисають над вічно усміхненим добрим ротом. Тепер я його бачу із сивою бородою, обличчя сумне і надзвичайно бліде. Виявилось – його щойно доставили до Ростова після катастрофи, яка спіткала барона Боржинського. Зі старим я відправився до нього на квартиру (він зупинився у знайомих), туди ж прийшло потім і подружжя Теслі. І ось що розповів мені Микола Васильович.

Вагон барона Боржинського прибув на Дон безперешкодно. Донці виявилися гостинними і генерал А.П.Богаєвський¹¹, колишній тоді керуючим відомством внутрішніх справ Всевеликого Війська Донського, настійно просив барона Боржинського залишатися на Дону і не виїжджати в район Добровольчої Армії. "Тут, на Дону, – говорив генерал Богаєвський, – ви наш гість і ми гарантуємо вашу безпеку, на фронті ж ви поза межами нашої гарантії, ви знаєте, що таке Добрармія!" Барон Боржинський ніби-то подякував за увагу і люб'язність, але вирішив їхати далі. У Ростові він залишався недовго. Випускаючи місію барона Боржинського з Дону, донці дали йому охорону до Іловайської, де закінчувалася територія Дону. На станції Іловайській вагон потрібно вже було причепити до поїзда, який іде в розпорядження Добрармії. Тут хтось зауважив: "а тепер ви потрапите в інші руки". Від цього зауваження, зробленого, здається, начальником станції, у М.В.Левитського зародилося важке передчуття і він побіг до Боржинського, радячи відчепити вагон і поїхати назад до Ростова. І Боржинський, перед лицем реальної небезпеки, зараз же погодився. Але коли вагон відчепили, той же барон Боржинський вискочив до М.В.Левитського з докорами і наказав вагон знову причепити, а Миколі Васильовичу різко зауважив, щоб він без згоди секретаря місії, тобто А.Ю.Теслі, нічого не смів робити, або ж, якщо завгодно, нехай сам повертається до Ростова. М.В.Левитський пояснює це тим, що поки він давав розпорядження про відчеплення вагона, А.Ю.Тесля з дружиною накинулися на барона Боржинського і вплинули на нього в протилежному напрямку. А.Ю.Тесля цього не заперечував. Таким чином, вагон був причеплений, і поїзд вирушив зі станції Іловайської на Волноваху. М.В.Левитський розповідав, що весь цей час він відчував себе так, ніби його ведуть на ешафот.

Тільки-но поїзд прибув на станцію Волноваха, як вагон барона Боржинського був оточений нарядом військ, а потім всі пасажири вагону виведені з нього і поміщені в товарний вагон. Потім цей останній був причеплений до поїзда на Юзівку. У Юзівці заарештованих: Боржинського, подружжя Тесля, Левитського та інших повели в будівлю школи, перетворену в місце ув'язнення. Від недбалості тих, хто їх заарештував, або через те, що вони не надавали цьому ніякого значення, у заарештованих не було здійснено обшуку і не відібрали папери; останні залишилися разом з багажем, виданим заарештованим. Користуючись цим і байдужістю вартівих, барон Боржинський спалив у грубці (приміщення опалювалися) всі листи, які віз із Кубані, і папери, яких не хотів залишати добровольцям.

Всі заарештовані були передані військово-польовому суду. Барона Боржинського звинуватили у зраді: полковник російської служби перейшов до сепаратистів-зрадників. А.Ю.Теслю звинувачували в антидержавній діяльності під час війни, у цьому ж звинувачували і М.В.Левитського. Решта заарештованих були виправдані ще слідством. Суд засідав уночі біля 12 години, здається 14 лютого (1919 р.). Складався він з трьох офіцерів-суддів і прокурора. Барон Боржинський поводився з гідністю і своїм поясненням абсолютно розбив безглузде звинувачення. У поясненні він вказував на службу в Україні (зокрема у гетьмана) величезного числа офіцерів російської служби і на те, що пішли вони служити заради боротьби з розвалом загальноросійської державності, заради збереження порядку і законності, і що в цьому не тільки немає зради, але навпаки, служіння своїй батьківщині, виконання військової присяги і обов'язку офіцера. Але настрої суду був такий (і "суд" цього не приховував), що очікувати розумного ставлення до справи було неможливо – вирок був вирішений наперед і на це цинічно вказував один із суддів барону Боржинському. Тоді останній, бачучи себе позбавленим всяких судових

¹¹ Африкан Петрович Богаєвський (народився 27 грудня 1872 [8 січня 1873], станиця Каменська Донецького округу – помер 21 жовтня 1934, Париж) – російський военачальник, один з командирів Добровольчої армії і керівників білогвардійського руху на півдні Росії. Отаман Всевеликого Війська Донського.

гарантій, перед лицем явної смерті, звернувся до суду з проханням надати йому можливість заглядати свою провину, раз її в ньому знаходять, службою рядовим у Добровольчій Армії на фронті проти більшовиків. Йому в цьому відмовили, зауваживши, що пізно. А.Ю.Тесля заявив на суді, що він у складі місії не був, а записався туди фіктивно з метою пробратися в Лубни, звідки він повинен був втікати від переслідування української влади і німців; що він ніколи українцем (в сенсі політичних устремлень) не був і не вважає себе таким; що він завжди був російським патріотом; з бароном Боржинським нічого спільного не має. Що пояснював М.В.Левитський не знаю, тому що пояснення барона Боржинського і А.Ю.Теслі передані мені Миколою Васильовичем, сам же він про себе розповідав, звичайно, але ніхто інший мені про сутність його пояснень не повідомляв.

Суд, після короткої наради, виніс такий вердикт: 1) барон Боржинський засуджується до розстрілу, 2) А.Ю.Тесля виправданий, 3) М.В.Левитський звільняється від покарання через свою старість. Зараз же після прочитання вироку барона Боржинського оточив конвой і відвів, подружжя Тесля пішли негайно, а старому М.В.Левитському наказали залишитися. Потім, через чверть години вийшов до нього голова суду і сказав: "Молися богу, старий! Тільки заради твоєї старості ти залишаєшся живим! Іди!.." Було біля першої години ночі. Йти потрібно було довгою пустельною вулицею від будинку, де засідав суд, до школи. І вийшовши на вулицю, просуваючись по ній, М.В.Левитський весь час чекав, що йому всадять в спину кулю. Але цього зроблено не було. Він дістався до школи, де вже був п. Тесля з дружиною. На наступний день їх відправили в напрямку Ростова.

Далі М.В.Левитський залишився жити в Ростові, де кооператори надавали йому допомогу. Залишаючись у Ростові, він намагався з'ясувати подальшу долю барона Боржинського. Ще в Юзівці йому сказали, що барона Боржинського розстріляли вночі, відразу після суду. Це було в подальшому підтверджено. З Ростова ж Миколі Васильовичу вдалося з'ясувати, що барон Боржинський був розстріляний за Юзівкою в якийсь улоговинці, і тіло залишено на місці розстрілу непохованим. Його впізнали за українською чумаркою (чоботи ніби-то були зняті). Через кілька днів юзівські робітники поховали тіло.

Мені особисто вдалося з'ясувати ще таке. Дружина згаданого вище Е.Ф.Ренінга – пані Ренінг була присутня на сімейному вечорі у своїх знайомих, на якому був і військовий "прокурор", який звинувачував барона Боржинського. Він, тобто прокурор, відчуваючи себе у своєму середовищі, розповів усю цю трагічну історію, але у формі розповіді про подвиги Добрармії над лиходіями-зрадниками. Він знущався над пам'яттю барона Боржинського, М.В.Левитського називав божевільним дідуганом, а А.Ю.Теслю характеризував як єдину порядну людину, яка потрапила в цю чужу йому компанію. Він же сказав, що вирок був конфірмований генералом Май-Маєвським по телефону і потім (все це тяглося $\frac{1}{4}$ - $\frac{1}{2}$ години) негайно ж приведений до виконання. Все це мені розповіла т-те Ренігн на наступний день. Пані Ренінг – людина серйозна, і її повідомлення заслуговує безумовної довіри. На жаль, імені цього прокурора, як і імен суддів моя пам'ять не зберегла. У Катеринодарі я продовжував збирати дані про справу барона Боржинського і мною було з'ясовано (відомості були отримані приватним шляхом зі штабу), що коли генералу Денікіну було повідомлено про те, що барон Боржинський виїде за межу козачих територій і таким чином опиниться в його повній волі, він, генерал Денікін, наказав генералу Май-Маєвському затримати барона Боржинського і повернути на Кубань. Генерал Май-Маєвський не послухав цього наказу в протилежному значенні – поспішив вбити барона Боржинського, очевидно, будучи впевнений, що за такі справи не потрапить в немилість. Це в подальшому, звичайно, і справдилося. Безсумнівно, що в архівах Добрармії

справа барона Боржинського з описом всієї важкої комедії суду була, – чи збереглася, – це питання інше.

Збираючись до від'їзду з Ростова, барон Боржинський здійснив певні фінансові операції через Південно-Східний Кооперативний Банк: міняв гроші, переказував гроші на ім'я свого сина і дружини (якщо не племінника), ніби очікуючи свого трагічного кінця. За словами директора Правління цього банку Е.Ф.Ренінга, на руках у барона Боржинського залишалася велика сума романовських кредитних білетів (наскільки пам'ятаю, близько 500000 крб. – на той час сума порядна). Доля цих грошей невідома. За словами М.В.Левитського, барон Боржинський, бачучи по ходу слідства, що А.Ю.Тесля буде звільнений, свої гроші передав останньому. Вірно це чи ні – не знаю; п. Тесля про це мовчав. Але коробило мене та всіх моїх і А.Ю.Теслі знайомих та обставина, що А.Ю.Тесля негайно після трагічної смерті барона Боржинського вдягнувся у його кавказьку бурку. Також дивним здавалося і те, що подружжя Тесля виявилися потім із засобами до існування і при мені ще кілька місяців жили на невідомі кошти, хоча ми, близькі до А.Ю.Теслі, знали чудово, що перед виїздом з Катеринодара він і його дружина були без всяких засобів і не могли покрити навіть боргів. Кошти, які вони отримували за службу у барона Боржинського, були достатніми лише на покриття поточних витрат.

Про долю, яка спіткала барона Боржинського, було повідомлено (неофіційним шляхом) як Донському Уряду (Отаман Краснов, кабінет генерала Богаєвського), так і Кубанському Уряду (Отаман Філімонов, кабінет Сушкова), але ці Уряди нічого не зробили навіть для з'ясування справи; на Кубані, наприклад, пояснили, що піднімати таке питання у генерала Денікіна при теперішніх його настроях немислимо. Чи дійшли звістки про це до Українського Уряду – сильно сумніваюсь, так як млявий зв'язок Кубані з Україною був надовго перерваний, на Україні йшли війни і в цих наступних історичних подіях, забулося ім'я і справа нещасного представника України.

Микита Ів. Мандрика¹²

¹² Микита Іванович Мандрика (28 вересня 1886, Київ — 20 серпня 1979, Вінніпег) – український літературознавець, публіцист, учений, дипломат, поет, громадський діяч. Доктор права (1925).